

Ian BENTLEY

Dobiček in prostor

Ko so grajena okolja dograjena, začnejo fizično in simbolično vplivati na človekove dejavnosti, ki potekajo v njih ali okoli njih. V tej razpravi raziskujemo delovanje teh vplivov. Začeli bomo s preprostim primerom.

Nedvomno bo večina bralcev prebirala te vrstice v takšni ali drugačni sobi. Na določenem nivoju že zasnova (design) sobe omogoča dejavnost branja in ob tem še druge dejavnosti. Ko to pišem, je zunanaj nevihta: če nad glavo ne bi imel strehe, bi mi dež zmočil papir.

Najpomembnejši vidik vsakega grajenega prostora je, da je v službi človekovih dejavnosti. Navsezadnje so grajena okolja vsaj deloma nastala zato, ker bi bile nekatere dejavnosti v divjini otežene ali nemogoče. Toda na drugem nivoju sleherna soba tudi omejuje dejavnosti, ki potekajo v njej in okoli nje. Skoraj gotovo so naši bralci prišli v sobo skozi vrata. Skrajno neverjetno je, da bi si utrli pot skozi zid ali skozi podtalni predor. In če jim postane dolgčas in si zaželijo bolj oddaljenega pogleda, bodo morali pogledati skozi okno, ne pa skozi trdo materijo zidov, tal ali stropa. Kot vidimo, soba v svojih fizičnih razsežnostih – z relativnim razporedom svojih polnih delov in praznin – vpliva na to, kaj njeni uporabniki lahko delajo in česa ne.

Vsa okolja pa imajo tudi simbolično razsežnost in sicer v pomenu, da njihovi uporabniki vanje investirajo pomene, povezane s svojim kulturnim okoljem. Ti pomeni lahko uporabniku nalagajo dodatne omejitve, ali pa mu dajejo dodatne možnosti.

Predstavljajte si dve enako veliki sobi, z enako razsvetljava, ogreti na enako bivalno temperaturo. Zamislite si, da ena gleda na gorato pokrajino, ima poslikane stene

in intarzirana marmorna tla, druga pa ima neometane zidove in tla iz surovega betona ter samo umetno luč. Ena je dnevna soba, druga garaža. Katera soba bi bila v vaši kulturi namenjena dnevni sobi in katera garaži?

Ne fizični ne simbolični vidiki oblikovanja (design) ne morejo določiti uporabnikovih dejavnosti: celo ječa potrebuje svoje ječarje, da iz ljudi naredi jetnike. Skupaj pa ti fizični in simbolični vidiki uporabnika vendarle omejujejo. Te omejitve so morda v primeru večine posameznih sob komaj omembe vredne; ko pa sobe sestavljajo cele hiše in ko se hiše povežejo v mesta, se lahko kumulativni učinki pokažejo v zelo pomembnih družbenih omejitvah, ki prizadenejo zlasti najšibkejši segment prebivalstva. Dvojnemu značaju grajenega okolja, ki je hkrati sistem družbene podpore in omejevanja, se zaradi njegove trdnosti in trajnosti ne moremo izogniti. Grajena oblika bo vedno – celo kadar to ni njen namen – podpirala nekatere vzorce dejavnosti in združevanja ter oteževala druge. Vedno to lastnost lahko uporabimo kot relativno prednost nekaterih družbenih skupin: značilno je, da skušajo dominantne skupine to, kolikor je le mogoče, uporabiti za lastne cilje in proti svojim tekmeccem ali podrejenim.

To nedvomno velja za kapitalistične razmere, kjer je grajeno okolje integrirano v ekonomijo na treh različnih ravneh. Ena raven je, da je jedro profitne predelovalne industrije, tj. gradbeništva. Konceptualno ni to prav nič drugače od izdelovanja oblek po meri ali plastičnih veder: najprej kupimo zemljo, ostale surovine in delovno silo, vse skupaj zmešamo, da dobimo stavbe in pripadajoča zemljišča, te pa nato prodamo z dobičkom. Na drugi in bolj splošni ravni je grajeno okolje tudi prizorišče

Družbeni red Gradbeništvo Grajeno okolje Kapitalizem

V razpravi so predstavljeni fizični in simbolni vplivi grajenega okolja na človekove dejavnosti v kapitalističnih razmerah. Grajeno okolje je integrirano v kapitalistično gospodarstvo na treh ravneh: kot jedro dobičkonosne predelovalne industrije (gradbeništva), kot prizorišče delovanja drugih dejavnosti in kot zagotovilo delovanja sistema v celoti. Grajeno okolje je v razpravi opredeljeno kot izdelek. V nadaljevanju so prikazane napetosti, ki izvirajo iz kapitalističnega sistema, in ki še posebej pomembno vplivajo na oblikovanje grajenega prostora. Prva napetost izvira iz dejstva, da sistem, ki je prepuščen sam sebi, manjka celostna funkcija planiranja, druga iz sposobnosti sistema porajati dohodek, tretja pa iz dejstva, da ima delo značaj, ki je drugačen od značaja ostalega blaga uporabljenega v proizvodnem procesu. Razpravo zaključujejo razmišljanja o načinih oblikovanja grajenega prostora, tako da se ohranja družbeni red.

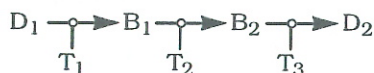
Built environment Capitalism Construction Social order

The article deals with the physical and symbolic effects the built environment has on human activities in a capitalist economy. The built environment is integrated in the capitalist economy on three levels: as the focus of a profit-oriented manufacturing industry, as the setting for all sorts of other enterprises and as the built context of the whole economy. The built environment is understood as a commodity. The capitalist system contains inbuilt tensions which have important design implications: the first tension arises because the system, if left to itself, lacks any overall planning functions, the second tension stems from the ability of the system to generate profit and the third arises from the character of labour, which distinguishes it from other commodities used in the production process. In conclusion methods of designing built environments which perpetuate social order are discussed.

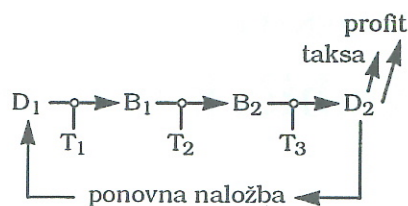

vseh vrst drugih podjetij in ima širok spekter učinkov na njihovo delovanje. Če hočemo, da ta podjetja ostanejo učinkovita, potem morajo biti učinki pozitivni. In končno mora grajeno okolje na tretji in najvišji ravni odigrati še eno vlogo. Ker deluje kot grajeni okvir za vso ekonomijo, mora zagotoviti gladko delovanje kapitalističnemu sistemu v celoti.

Če hočemo razumeti, kako lahko grajeno okolje sistemu omogoči delovanje na teh treh nivojih, je najbolje, da si pobliže ogledamo samo bistvo kapitalističnega sistema – to pa je profitni proizvodni proces, ki smo ga v grobem že orisali. Proces lahko na abstraktni ravni predstavimo kot niz konverzij in transformacij, kot so skicirane v spodnjem diagramu; D v tem primeru pomeni denar, B blago, T pa transformacije od enega k drugemu.

Na začetku te verige se podjetnik odloči, da bo v proizvodni proces vložil začetno vsoto denarja (D1). D1 gre skozi transformacijo, ko se spremeni v razne vrste blaga (B1) – surovine in delovno silo –, ki jih podjetnik kupi, da spravi proizvodnjo v tek. To blago (B1) gre nato v proizvodnem procesu skozi transformacijo (T2), iz katere pride kot novo blago (B2) – na primer ko delajo plastična vedra, dodajo raznim kemikalijam delovno silo. Nazadnje gre ta proizvod (B2) skozi še eno transformacijo (T3), ko ga na trgu prodajo za dokončno vsoto (D2). Če hočemo, da proces prinese dobiček in ga je torej vredno ponoviti in s poslom nadaljevati, mora biti končna vsota denarja, D2, večja kot D1, s katero je podjetnik začel. Razlika mora biti dovolj velika, da ima podjetnik dobiček in da plača pripadajoče davke. Kadar se torej zgodi, da je proizvodni proces dovolj profiten, da je iz njega vredno narediti stalen posel, postane naša prvotna linearna veriga transformacij obnavljajoči se cikel, kakršen je narisano spodaj.

V tem cikličnem procesu je pomembna tudi časovna razsežnost. Večkrat denar kroži skozi sistem, več ga je. Iz tega izhaja, da denar raste tem hitreje, čim hitreje se lahko dopolni vsak cikel; to daje določenemu poslu prednost pred tekmeči s počasnejšimi cikli.

Če proizvodni cikel prinaša dobiček, druga podjetja hitro pokažejo zanimanje za isti trg. Tekmovalnost med podjetji pripelje do zmanjšanja končne cene (C2), po kateri se lahko prodajo izdelki. Če hočemo preprečiti, da bi dobiček padel pod minimalno raven, ki je še sprejemljiva za podjetnika, potem je treba zmanjšati razne stroške, ki so del verige transformacij (T1, T2 in T3) in zaradi katerih lahko D1 v skrajnem primeru preseže D2. Zunanja podoba (design) grajenega okolja je eno izmed sredstev, ki jih lahko uporabimo, da zmanjšamo te stroške.

Zavedati se moramo, da je to edino, kar v zvezi z zunanjo podobo (design) zanima podjetnike in njihovo podjetniško mentaliteto. Seveda pa podjetnik nikoli ni zgolj podjetnik. V drugih vlogah – žena in mati, ljubiteljski ornitolog, mecen umetnosti – ima lahko vsak podjetnik pri zunanji podobi (design) vrsto "nekomercialnih" interesov. Toda v kapitalističnem kontekstu podjetniška vloga zelo odločilno vpliva na vse ostale. Le z dobičkom lahko podjetnik nahrani otroke, plača stanarino, si kupi daljnogled, s katerim potem opazuje ptiče, podpira umetnost in tako naprej.

Za ohranitev kapitalističnega sistema je torej bistveno, da proizvodnja prinaša dobiček. V kapitalističnem kontekstu mora torej grajeno okolje prinašati dobiček. In to je naloga, ki ima prednost pred vsako drugo potencialno vlogo.

Toda kakšne možnosti ima grajeno okolje, da to prednostno vlogo odigra kar najbolj učinkovito?

Možnosti, da z zunanjo podobo (design) ustvarimo čim večji dobiček, se skrivajo v raznovrstnih transformacijah v proizvodni verigi. Do teh transformacij pride, ko se denar spremeni v materiale, delo, opremo in tako naprej (T1), ko se nato vse to spremeni v izdelek (T2) in ko se ta izdelek s prodajo na trgu ponovno spremeni v denar. Pomislimo, kako grajene podobe (physical designs) – in pomen, ki ga imajo za uporabnike, – vplivajo na vsako izmed teh transformacij na vsakem izmed treh nivojev, na katerih je dizajn integriran v ekonomijo: najprej zgradbe kot prodajno blago samo po sebi, potem grajene oblike kot nekaj, kar povečuje dobiček ostalim podjetjem, in nazadnje grajena okolja, ki omogočajo kapitalističnemu sistemu preživetje.

Najprej se ustavimo pri proizvodnji zgradb, ki so same po sebi prodajno blago. Ker je ves kapitalistični sistem utemeljen na procesu profitne proizvodnje, ne prese neča, da v praksi večino grajenega okolja proizvedemo na ta način.

Če govorimo o zgradbah kot o izdelkih, lahko rečemo, da se med prvo transformacijo denar spremeni v zemljišče, gradbeni material in delovno silo na določeni lokaciji; druga transformacija na gradbeni lokaciji iz vsega tega naredi zgradbo s pripadajočo okolico, ki jo lahko prodamo; in tretja transformacija to zgradbo s prodajo na trgu ponovno spremeni v denar.

Kakšne pritiske doživlja načrtovalec grajene podobe (designer), ko si prizadeva za kar največjo učinkovitost vsake izmed teh transformacij?

Prvi pritisk izvira neposredno iz omejenih zalog zemljišč, ki so nujna surovina za gradnjo. Če hoče podjetnik graditi, mora imeti zemljišče. Značilno je, da zemljo dobijo tisti, ki na prostem trgu ponudijo največ. Podjetnik mora torej ponuditi več kot konkurenca, pri tem pa

iz vsega skupaj vendarle potegniti zadosten dobiček. K implikacijam grajene podobe (physical design) pri tej pomembni omejitvi se bomo vrnili pozneje. Trenutno zadostuje, da se zavedamo, da je prvi pritisk na načrtovalca grajene podobe, da predloži načrt, ki bo podjetniku omogočil najvišjo konkurenčno ponudbo za določeno zemljišče. Če ne, potem ni načrta.

Kako vplivajo na oblikovanje ostale surovine, ki se uporabljajo v gradbenem procesu?

Želja po čim večji stroškovni učinkovitosti – ki, kot bomo videli pozneje, ni nujno isto kot želja po krčenju izdatkov na minimum, – pomeni za načrtovalca grajene podobe (designer) nov pritisk. Gradbeni materiali so največkrat tudi sami proizvodi, nastali v drugih procesih profitne proizvodnje. Glede na ekonomijo obsega v takih procesih je razvidno, da so cene materialov in sestavin, ki jih proizvajajo v velikih količinah, ugodnejše kot cene onih, katerih proizvodnja je bolj omejena. Tako je zelo verjetno, da bodo materiale, ki se proizvajajo v največjih količinah, nesorazmerno veliko uporabljali na raznih gradbiščih, kar povečuje homogenost materialov na obsežnih geografskih območjih.

Poleg takega varčevanja pri proizvodnji pride ekonomija obsega do veljave tudi pri nakupu določenih materialov za določen gradbeni projekt. Kadar ima podjetnik na voljo dovolj denarja, pogosto nakupi večje količine, ker je pri večjih količinah cena izdelka nižja – to pa zato, ker ima prodajalec manj stroškov z manjšim številom velikih naročil, kakor z večjim številom manjših. To pa seveda spet pripelje do zmanjšanja raznovrstnosti materialov pri določenem projektu.

Tudi delo ima pomemben vpliv na oblikovanje. Podjetniki hočejo zmanjšati stroške dela. V kapitalističnem sistemu je delo – tudi delo načrtovalca grajene podobe (designer) – blago, ki ga delavci prodajajo na konkurenčnem trgu. Če je potrebna kvalificirana delovna

sila, ki jo je težko dobiti, potem je to delo dražje, take delavce pa je na gradbišču tudi težje disciplinirati. Zato imajo podjetniki raje gradbene načrte, ki ne zahtevajo visoke stopnje obrtne usposobljenosti; kajti nekvalificirani delavci so na trgu dela v razmeroma slabem pogajalskem položaju.

Če povzamemo, smo torej sledili vplivom začetne transformacije denarja v zemljišče, materiale in delo na začetku razvojnega procesa in prišli do nekaterih pomembnih spoznanj v zvezi z razlogi za pritiske zemljiških posestnikov, graditeljev (developer) in podjetnikov na grajeno podobo (building design): izraba zemljišča mora biti kar najboljša, spekter gradbenih materialov pri posameznih gradbenih projektih na čim večjem območju čim bolj omejen, izvedba čim manj zahtevna. Zdaj si oglejmo, če je analiza transformacije druge stopnje – od zemljišča, materialov in delovne sile do gotovega gradbenega kompleksa – prav tako zanimiva.

Vse dokler je denar vezan v zemljišče, materiale in delovno silo, ne kroži po proizvodnem procesu in torej ne prinaša dobička. Zato je za podjetnika bistveno, da je proces pretapljanja tega blaga v stavbni kompleks, ki ga je mogoče prodati, kolikor mogoče kratek. Ta zahteva po hitrem gradbenem programu močno vpliva na grajeno podobo (design).

Prvi vpliv je, da daje prednost načrtom, ki zahtevajo kar najmanj gradbenega dela na sami lokaciji. Načeloma je to redukcijo mogoče doseči tam, kjer uporabimo montažne elemente, izdelane v tovarnah, kjer je delovna učinkovitost optimalna.

Tovarne, ki proizvajajo montažne elemente, morajo biti velike, da dosežejo svoje norme ekonomije obsega, zato je njihovo število neizogibno omejeno in odvisno od števila gradbenih projektov, ki bi potencialno lahko uporabljali njihove izdelke. Ker so lokacije za gradnjo geografsko fiksirane, je trteba montažne elemente pogo-

sto prepeljati precej daleč do lokacij, kjer jih navsezadnje uporabijo. Ta proces prevoza je v primeru velikih, težkih montažnih konstrukcij nesorazmerno drag, zato je v praksi uporaba montažnih elementov ekonomsko omejena. Zaradi takih omejitev pri uporabi montažnih elementov je še toliko bolj pomembno, da se gradbeni procesi na sami lokaciji kolikor mogoče racionalizirajo in sicer s čim bolj preprostimi montažnimi tehnikami, za kar je zopet potrebna nekvalificirana delovna sila, ki je ni težko disciplinirati. Podjetnikova želja, da bi prihranil z uporabo nekvalificirane delovne sile, načrtovalca grajene podobe (designer) sili, da v določenem gradbenem projektu predvidi čim pogostejše ponavljanje enakih gradbenih postopkov.

Izvedbo gradbenega projekta je prav tako mogoče pospešiti, če ta ne zahteva zapletene organizacije na sami lokaciji. Na primer: skladiščenje in delo z materiali na lokaciji se poenostavi, če je število različnih materialov čim manjše; organizacija dela pa se poenostavi, če načrt gradnje (design) omogoča ločitev dela raznih strok. Zahteva po preprosti organizaciji na lokaciji še toliko bolj povečuje pritiske, da mora gradbeni načrt (design) kolikor je le mogoče uporabljati homogene materiale in detajle.

Povzamemo torej lahko, da nam je ta kratka analiza procesov transformacije zemljišča, materialov in dela v gradbeni kompleks, ki ga je mogoče prodati, omogočila vpogled v bistvo moderne arhitekture: arhitekture racionaliziranih, nekvalificiranih gradbenih tehnik, ki uporabljajo kar najmanjše število različnih detajlov in materialov. Če želimo končati raziskavo o tem, kako proizvajamo stavbe kot blago, si oglejmo vpliv oblikovanja (design) na končno transformacijo v procesu: na spreminjanje dograjenega objekta ponovno v denar.

V procesu profitne proizvodnje se izdelek proda na prostem trgu in sicer najboljšemu ponudniku. Kaj torej odloča o tem, kdo bo za določen objekt ponudil največ?

Cena, ki jo lahko plača uporabnik (ali skupina uporabnikov), je odvisna od njegovega položaja v kapitalističnem sistemu. Značilno je, da lahko uspešna družba za določen del prostora plača več kot denimo zaposlen najstnik. Najvišjo ceno torej plača najbogatejši potencialni uporabnik, ki hoče prostor prav na lokaciji, kjer stoji objekt. Objekti na lokacijah, ki so – zaradi pristopnosti, naravnih prednosti ali česar koli že – zanimive za najbogatejše uporabnike, bodo torej dosegli najvišjo ceno, za manj premožne pa bodo ostale le razmeroma nepripravljene lokacije. Sčasoma to pripelje do "območne" uporabe zemljišč, kar se v mestni celoti kaže kot prostorska segregacija porabnikov z različno kupno močjo.

Preudarni podjetnik, ki se loti gradnje, od katere si obeta dobiček, se seveda vnaprej odloči za razred uporabnikov, ki lahko za to lokacijo plačajo najvišjo ceno; v skladu s tem da navodila oblikovalcu (designer), ki mora pri načrtovanju upoštevati nujnost učinkovitega konkuriranja za določeni razred uporabnikov na trgu. Predvsem je pomembno, da je oblikovanje privlačno za kar najširši krog morebitnih uporabnikov, zato je oblikovalec pod pritiskom "tržnih meril". Tržna merila se lahko v raznih sektorjih določenega trga močno razlikujejo. Nekateri sektorji lahko uveljavljajo zahtevo po "individualiziranem" oblikovanju; in marsikdaj mora biti oblikovalec precej ustvarjalen, da ugotovi tem zahtevam, ne da bi grajena podoba pri tem izgubila privlačnost za določen sektor. Celotno tukaj ostaja težnja, da bi se izognili eksperimentalnemu oblikovanju, ker ni mogoče predvideti, kako ga bo trg sprejel, in ker imajo manjšo ciljno publiko. Ta proces sčasoma pripelje do razmeroma majhnega spektra standardiziranih tipov gradnje, med katerimi prevladujejo standardizirani odnosi, kar je značilno za novejšo urbano obliko. Celotno v primerih, ko posebni uporabniki naročijo oblikovanje "po meri", pogosto pridejo do veljave podobne uredbe "tržnih meril". Vsak objekt pomeni precejšnjo investicijo in večino naročnikov za-

nima, po kakšni ceni bi ga lahko preprodali, če se odločijo za kaj drugega, kar je v dinamičnih kapitalističnih družbah precej običajno.

Ta grobi oris procesa, kako nastajajo stavbe kot prodajno blago, nam je prinesel nekaj dragocenih podatkov o tem, kakšni so pritiski na grajeno podobo (design) v kapitalističnih razmerah. Zdaj začnemo razumeti, kaj se skriva za značilnimi potezami grajene podobe modernega kapitalističnega mesta, od načina uporabe zemljišč pa vse do ponavljajočih se detajlov na posameznih zgradbah.

Toda stavbe kot blago so le en vidik grajenega okolja v kapitalistični ekonomiji. Oglejmo si zdaj, kaj vse nam lahko pove analiza delovanja grajenega okolja v neki drugi pomembni vlogi: kako pospešuje profitnost drugih proizvodnih dejavnosti. Tudi tukaj lahko grajeno okolje vpliva na vsako od treh ključnih transformacij v proizvodnem sistemu, v katerem se denar spremeni v blago in potem ponovno v denar.

Prva izmed teh transformacij vključuje zamenjavo denarja za vse, brez česar se proizvodnja ne more začeti: v glavnem so to surovine, oprema, zemljišča in delo.

Če hočemo povečati vsestransko profitnost proizvodnega procesa, je seveda pomembno, da kolikor le mogoče zmanjšamo osnovne stroške vseh teh elementov.

Kako lahko pri tem pomaga grajena podoba (physical design)?

Glede surovin in opreme je oblikovanje vpliva predvsem na nivoju najširšega "regionalnega planiranja". Odločitve o tem, kje bo locirana proizvodnja, brez dvoma vplivajo na stroške transporta, kar je že na samem začetku proizvodnje treba vračunati v ceno izdelka. Podobno je z nahajališčem surovin, če vemo, koliko je le-to oddaljeno od lokacije, kjer jih potrebujemo – v tem primeru lahko zmanjšamo stroške proizvodnje tako, da povečamo ekonomsko učinkovitost transportnega sistema. Prav zaradi tega je bil zgodovinski razvoj kapitalizma vedno

povezan z razvojem čedalje učinkovitejših sistemov za transport materialov in informacij – kanali, doki, železnica, telefon, avtoceste, letališča, faksi in podobno -, ki tako dramatično vplivajo na moderno urbano obliko.

Ko se vprašujemo, kako lahko zunanja oblika vpliva na stroške postavk, potrebnih za proizvodnjo – določena tovarna, delavnica ali karkoli drugega –, govorimo o manjšem, bolj "arhitekturnem" vidiku oblikovanja. Kakšen je vpliv oblikovanja, ni težko razumeti: proizvodne postavke je treba oblikovati tako, da so čim cenejše, a še vedno ustrezajo določenemu proizvodnemu procesu. Vendar to v praksi lahko povzroči probleme, ki so bolj kompleksni, kot so videti na prvi pogled: najbolj premišljena gradnja v tem kontekstu ni nujno tista, ki najmanj stane, ker je treba upoštevati tudi simbolično razsežnost. Podjetnik, ki denimo naroči novo stavbo, lahko upravičeno upa, da bo – če bo presega la druge in nosila pečat "uspeha" in "prestiza" – dala njegovemu podjetju pri iskanju kapitalskih vložkov prednost pred tekmeci, ker bo naredila vtis na banke in druge morebitne investitorje.

Podjetnikova potreba, da zagotovi ustrezno delovno silo, ki bo po čim bolj ugodni ceni delala s kar največjo učinkovitostjo, prav tako vpliva na grajeno okolje, kajti na to je treba misliti, ko lociramo podjetje. To ima pogosto regionalne ali celo globalne lokacijske vplive. Običajno so tovarne ali velike delavnice na krajih, kjer so bazeni specializirane delovne sile. Globalno na primer lahko to pomeni multinacionalno družbo, ki določeno vrsto proizvodnih procesov preseli v katero izmed držav "tretjega sveta", kjer je cenejša delovna sila. Ali pa so podjetja, za katera je bistveno, da pritegnejo določeno visokokvalificirano delovno silo, na krajih, ki se odlikujejo s posebnimi naravnimi lepotami in so zlasti privlačni za ljudi z določenim življenjskim slogom.

Videz stavb in njihovo okolje prav tako lahko pritegneta delovno silo

ali jo disciplinirata. Na eni strani si lahko prizadevamo, da bi z grajeno podobo poudarili privlačnost denimo silicijske doline in morda tudi uporabili oblike gradnje, ki dajejo vtis topllega in varnega delovnega okolja z dovolj prostora za posameznikovo ustvarjalnost. Na drugi strani (in ne nujno v nasprotju s tem) pa bi morda lahko rekli, da hočejo s stavbami, ki dajejo vtis, da je podjetje vsestransko, pritegniti delavce, ki so se pripravljene pokoriti zahtevani delovni disciplini, in prestrašiti bolj uporniške.

Ugotovili smo torej, da lahko grajeno okolje – če ga razumemo kot okvir proizvodnih procesov – pomaga pri pridobivanju investitorjev in vsega, kar je nujno potrebno za začetek proizvodnje – in sicer z dejavniki, ki segajo od geografske lokacije proizvodnje do videza stavb.

Zdaj pa si oglejmo, kako lahko grajeno okolje prispeva k učinkoviti porabi sredstev, ko gre za drugo transformacijo v proizvodnem procesu: za preobrazbo surovin v prodajno blago. Pri tej transformaciji je delo ključnega pomena, kajti povprečno v proizvodnih industrijah delo znaša nekaj odstotkov vseh proizvodnih stroškov.

Grajena podoba ima nedvomno učinek na potencialno produktivnost. V proizvodnem procesu neustrezni gradbeni načrti in oprema lahko omejijo hitrost opravljanja delovnih nalog, medtem ko učinkovitejša organizacija omogoča, da enake naloge opravimo hitreje. Oblikovalci so torej nedvomno pod pritiskom, da se pri načrtovanju stavbe bolj ozirajo na učinkovitost proizvodnega procesa kot na druge vidike.

Vendar pa lahko grajena podoba zgolj ustvari možnosti za hitrejše delo. Sama po sebi ne more zagotoviti, da se bo ta potencial v praksi uresničil, kajti delavci lahko prihranjeni čas uporabijo za druženje s sodelavci. Naloga menedžmenta je, da se prihranjeni čas porabi "produktivno", in menedžment se s tem problemom veliko ukvarja.

Vendar pa se grajena podoba pogosto uporablja tako, da olajšuje najbolj razširjeno menedžmentsko strategijo: večji nadzor nad delom. Tipičen primer za to so odprte proizvodne hale. Tudi tukaj imata zunanji in notranji videz stavb potencialno vlogo. Če dajeta delavcem čutiti moč organizacije podjetja, je lahko to učinkovita propaganda za disciplinirano in delavno delovno silo. Razlika med direktorjevo pisarno in delavnico v tovarni lahko pripomore, da se delavci bolj zavedo strukture moči – če pa gre za drugačen tip upravljanja, lahko prav podobnost med obema prostoroma krepí občutek tovarištva in pripadnosti.

Ta kratek oris procesa, pri katerem se delo in surovine pretaplja v prodajno blago, nam še enkrat pokaže, kakšen potencial imajo stavbe za povečanje ekonomske učinkovitosti, in to na vseh nivojih, od prostorskega načrta do detajlov zunanje in notranje podobe. Toda ko je izdelek narejen, ga je treba prodati na trgu.

Kako lahko grajena podoba (physical design) vpliva na stroškovno učinkovitost pri tej zadnji transformaciji?

Najnujnejše je, da spravimo končni izdelek kolikor mogoče hitro v prodajo in tako pospešimo pretok denarja skozi sistem – še en dejavnik, ki povečuje potrebo kapitalizma po učinkoviti prometni infrastrukturi. Vendar pa hitrost, s katero spravljamo izdelke iz tovarne v trgovino, postane brezpredmetna, če prodajalne niso ustrezno učinkovito zasnovane. To vpliva na oblikovanje na več različnih stopnjah.

Zaradi tega podjetniki najprej uporabijo ekonomijo obsega. To lahko dosežejo na dva načina: obseg celotnega podjetja lahko povečajo tako, da povečajo prodajo – trgovec nadomesti neodvisnega lastnika trgovine -, in fizična velikost posameznih trgovin se poveča, ko se trgovina na vogalu umakne veleblagovnici.

Povečano prodajno učinkovitost lahko skušamo doseči tudi s posa-

meznimi trgovinami, ki so med seboj povezane in tvorijo "nakupovalni center", v katerem je (z ekonomskega stališča) celota več kot vsota sestavnih delov. Magneti, kot velike trgovine, ali privlačnosti, ki nimajo neposredne zveze z nakupovanjem: zadostno število parkirnih prostorov, dobra zaščita pred vremenskimi nevšečnostmi, zabava za otroke, ali simbolične vrednote, kot veličastne notranjščine – so tukaj zato, da pritegnejo ljudi v center, ta pa je potem oblikovan tako, da so obiskovalci čim bolj na udaru prodajnega blaga v manjših trgovinah.

V posameznih trgovinah je mogoče stroškovno učinkovitost prodajnega procesa povečati tako, da zmanjšamo stroške dela. To pogojuje oblikovanje, kjer je razstavljenega kolikor le mogoče veliko blaga, da si kupci lahko postrežejo sami. To ne le zmanjša število osebja, ki je potrebno, da postreže določenemu številu kupcev, temveč tudi zahteva zgolj nekvalificirane delavce pri blagajni, ki so na trgu delovne sile na voljo po najnižji ceni.

Analiza tega, kako podoba grajenega okolja vpliva na procese profitne proizvodnje vseh vrst izdelkov, nam je pokazala vrsto dodatnih pritiskov na načrtovanje grajene podobe v kapitalističnih razmerah in kako ti vplivajo na prostorsko strukturo in videz stavb.

Oglejmo si še tretji nivo, na katerem grajena podoba vpliva na kapitalistično ekonomijo, in videli bomo, kako pomaga ohranjati sistem kot celoto.

Kapitalistični sistem kljub vsem spektakularnim zgodovinskim uspehom vsebuje vrsto immanentnih napetosti. Tri izmed teh še posebej pomembno vplivajo na oblikovanje in te si bomo poglobljevali.

Prva napetost izvira iz tega, da sistemu, če je prepuščen sam sebi, manjka celostna funkcija planiranja. Vsako posamezno podjetje se odziva na signale trga in v luči teh signalov podjetniki sprejemajo odločitve, preračunane na to, kako povečati konkurenčnost posla.

Vendar to pomeni, da sistemu manjka predvidljivosti in da nima "širše vizije", to pa lahko povzroči vsakršne praktične težave, ko dejanja določenih podjetnikov povzročijo probleme in ovirajo nemoteno delovanje vsega segmenta sistema. Nenadzorovan razvoj na določeni lokaciji lahko denimo preobremeni tamkajšnji transportni sistem na škodo vseh ostalih, ali pa uniči prav tiste naravne prednosti, s katerimi skušajo pritegniti v regijo določene vrste investicij ali strokovnjakov.

Da bi bilo takih problemov čim manj in da bi dosegli splošno korist s prostorskim združevanjem podjetij na načine, ki bi bili vzajemno donosni (kot denimo pri nakupovanih centrih, o katerih smo govorili), predstavlja državno izvajanje posameznih planskih dejavnosti prednost za vse podjetnike.

Značilno je, da morajo te funkcije operirati na dveh nivojih: na nacionalnem in na lokalnem. Nacionalna država promovira dnevno vladno politiko; ker pa ima vsaka regija v mejah države svoje in posebne probleme in prednosti, bi bilo zelo neustrezno in nefleksibilno, če bi skušala iz enega nacionalnega centra nadzorovati dogajanje po vsej državi. Zato je potrebna druga, "lokalna" vrsta planiranja.

Obe obliki vlade potrebujeta orodja prisile v obliki davkov, pravne oblasti in sankcij. Brez tega ne bi bilo mogoče izvajati funkcij planiranja, ki so v interesu celotnega sistema in v nekaterih primerih morda nasprotujejo določenim drugim močnim interesom.

Ko ima vlada to moč v rokah, se lahko to izkaže za podjetnike kot dvorezen meč. Če je politična stranka izvoljena na osnovi programa, ki je v nasprotju z ustaljeno prakso celotnega sistema, načeloma lahko ogrozi interese vseh podjetnikov. Vendar pa so v praksi možnosti za to majhne, saj daje čedalje večja integracija globalne ekonomije podjetniku velike možnosti, da vrne udarec v stilu: "OK, bom pa raje investiral v Južno Korejo."

Vendar se zlasti na lokalni ravni mogoče izogniti pogostim napetostim med vladno politiko in interesi nekaterih podjetnikov: lokalna vlada ne bi opravljala funkcije planiranja, če bi zgolj odobrila vsak kratkoročni, koristolovski predlog za razvoj. Ta nesoglasja imajo precejšen vpliv na načrtovalca grajene podobe (designer), ker zmanjšujejo presečno področje, ki je sprejemljivo tako za podjetnika kot tudi za strokovnjake planerje, kar zmanjšuje tudi možnosti za oblikovanje.

Druga napetost, ki predstavlja kapitalistično ekonomijo, izhaja iz sposobnosti sistema, da poraja dobiček, in sicer dobiček, ki je večji, kot bi ga lahko podjetniki kdaj porabili zase, pa naj bo njihov življenjski slog še tako razsipen. Te superdobičke lahko samo ponovno investiramo v sistem in kupimo še več surovin in dela; tako ima sistem kot celota, če je uspešen, vgrajeno težnjo po rasti. Toda te nove investicije so namenjene temu, da bi prinesle le še več dobička; to pa se zgodi le tedaj, če je izdelke nazadnje mogoče ponovno spremeniti v denar, in to spet s profitno prodajo. Če torej nočemo, da se ves sistem poruši, je nujno, da poraba narašča vsaj toliko kot proizvodnja.

Da je kaj takega mogoče, mora čedalje več ljudi kupovati čedalje več stvari. Deloma lahko povečevanje porabe stimuliramo z oglaševanjem in z razvojem porabniške kulture, v kateri pride do tega, da imamo čedalje več izdelkov, za katere mislimo, da so nujni za kakovostno življenje. Vendar pa stimulacija porabništva vpliva tudi na podobo grajenega okolja. Če lahko z oglaševanjem dosežemo, da se izdelki zdijo nujno potrebni, potem jih lahko prostorske strukture mest naredijo dejansko nujno potrebne v popolnoma dobesednem pomenu, in sicer s tem, da fizično ločujejo uporabna zemljišča, med katerimi je potrebna funkcionalna povezava; tako so novi izdelki potrebni, da premostijo prostorsko ločenost in tako omogočijo delovanje nujnih povezav. Najočitnejši primer tega procesa je rast predmestij.

Prva posledica razvoja predmestij je nesorazmereno povečanje porabe gradbenih materialov. Ker predmestja niso gosto naseljena, je poraba glede na število bivališč vseh materialov za izgradnjo cest in druge infrastrukture prevelika. Več konstrukcijskih materialov je tudi potrebnih za same hiše, ki so majhne in prostostoječe, kar izključuje skupne stene in pode. Pri vsem tem pa predmestja povečujejo še porabo vrste drugih proizvodov, za katere ljudje mislijo, da brez njih predmestno življenje ne bi bilo znosno.

Povečana zahteva po izdelkih v predmestjih deloma izvira iz grajene podobe samih domov. K velikemu številu prostostojećih objektov sodijo velike zunanje površine; zato porabijo za ogrevanje nesorazmerno veliko premoga, koksa, olja, plina, elektike in tako naprej. Tudi za vzdrževanje vrtov potrebujemo marsikaj: orodje za vrtnarjenje, semena, gnojila, uničevalce plevela in druge vrtnarske pripomočke, pa še lope, v katerih je vse to shranjeno.

Redka naseljenost, ki je značilna za predmestni razvoj, omejuje število prebivalcev določenega območja; zato morajo biti trgovine in centri družabnega življenja, ki so odvisni od določene populacije uporabnikov, locirani daleč vsaksebi. Zaradi tega je nepraktično in zamudno prevečkrat hoditi denimo v trgovino; kar pripelje do tega, da ljudje vsakdanje življenjske potrebščine kupujejo manj pogosto in v večjih količinah naenkrat. Zaradi tega so potrebne shrambe, hladilniki, konzervirana hrana, odpiralci za konzerve in še vse mogoče kuhinjske pritikline.

Ker so ljudje v predmestjih locirani daleč vsaksebi, so potrebni tudi izdelki, ki jim omogočajo komunikacijo na daljavo: najprej telefoni, zdaj računalniki, modemi in faksi. In ker redko naseljena predmestja ne morejo zagotoviti prav veliko družabnosti ali zabave, je veliko povpraševanje tudi po izdelkih, ki prebivalcem predmestij omogočajo zabavo doma, s pritiskom na gumb, pa tudi po tistih, s katerimi

obiskujejo gosteje naseljena mesta središča in se tam srečujejo z ljudmi, ki niso njihovi neposredni sosede. Potrebni so torej gramofoni, televizijski sprejemniki, videorekorderji, avtobusi, tramvaji, primestni vlaki, kolesa, avtomobili in še marsikaj, kar sodi poleg, od železniških in avtobusnih postaj do goriva in avtomobilskih svečk.

Podoba grajenega okolja ima, kot kaže ta predmestni primer, velik potencial za generiranje povečane porabe. Ali lahko pomaga tudi pri reševanju tretje napetosti, ki je lastna kapitalističnemu sistemu?

Tretja napetost izhaja iz posebnega značaja dela, ki delo razlikuje od ostalega blaga, kakršno so surovine, ki jih uporabljamo v proizvodnem procesu. Delovna sila se v osnovi razlikuje od tega drugega blaga, ker ima pričakovanja, mnenja in čustva. Delovna sila so konec koncev ljudje, pa naj so rokodelci ali menedžerji.

Stroškovno učinkovitost dela lahko izboljšamo bodisi z zmanjšanjem stroškov pri nezmanjšani stopnji produktivnosti ali tako, da povečamo produktivnost, stroškov pa ne. Oglejmo si, kako vpliva na to grajena podoba.

Kar zadeva podjetnika, na stroške dela – zneske, ki jih je treba plačati mehaniku ali upravniku – vplivajo različni dejavniki. Za začetek raven mezd in plač pogojuje razmerje med ponudbo in povpraševanjem, a celo takrat, ko ponudba preseže povpraševanje in povzroči padec mezd in plač, obstaja raven, pod katero ne morejo pasti, če hoče sistem preživeti.

To najnižjo raven mezd določa potreba po tem, da se je delovna sila sposobna reproducirati tako, da se profitna proizvodnja nadaljuje. To pomeni, da morajo biti delavci dovolj plačani, da vzdržujejo raven porabe, ki je potrebna, da sistem produktivno absorbira svoje vedno večje dobičke, pa tudi da si ljudje lahko zagotovijo dovolj hrane, toploto, obleko, zavetje, zdravstveno oskrbo in vse ostalo, da so sploh sposobni delati.

Kar zadeva grajeno okolje, vse to nedvomno vpliva na stanovanjsko gradnjo: pomembno je, da je na zalogi dovolj zdravstveno neoporečnih stanovanj po dovolj nizki ceni, da si jih lahko privoščijo delavci z minimalnimi mezdami, tako da poraba ne pade. Če se zgodi, da postanejo cene kolikor toliko ustreznih stanovanj previsoke za večino delavcev in če raven njihovih mezd na splošno ne zadošča za ohranjanje ravni porabe, se podjetniki znajdejo v dilemi. Če povečajo mezde, se dobički znižajo. Če pa mezd ne povečajo toliko, da bi si delavci lahko privoščili vsaj približno 'zdravo' stanovanje, potem kakovost dela pade in sistem v celoti se sčasoma ne more več reproducirati. Potrebna so torej dobra bivališča, ki jih večina podjetnikov ne zaračuna po previsoki ceni.

Poznamo razne strategije, ki to omogočajo. Na področju grajene podobe je strategija nedvomno ta, da razvijamo take zasnove stanovanj, ki zmanjšujejo osnovni strošek za delavska stanovanja. Denimo tako, da so čedalje manjša, ali tako, da skušamo racionalizirati njihovo gradnjo. Druga strategija je, da z državno subvencijo zmanjšamo stroške za najemnino. Ker se taka subvencija navadno plačuje iz davkov, se stroški zanjo porazdelijo razmeroma široko in torej ne padejo samo na podjetnika. Tretji način je, da uporabnikove stroške za stanovanje omejimo z učinkovitim sistemom nadzora nad stanarinami. To seveda hudo zmanjša dobiček podjetnika, ki je lastnik stanovanj, in je izvedljivo le v posebnih razmerah, ko imajo ti podjetniki razmeroma malo politične moči.

Če je na voljo dovolj dobrih stanovanj, ki delavca ne udarijo prehudu po žepu, to izboljšuje preskrbo s cenenim, zdravim delom. Vendar pa nizke mezde in dobro zdravje nista edina vidika dela, ki sta pomembna za podjetnika. Delavci morajo zato, da je njihovo delo stroškovno uspešno s podjetnikovega stališča, imeti določene kvalifikacije in – kar je bistvenega pomena – ustrezen odnos do dela.

V kontekstu kapitalističnega podjetništva k dobičku pripomore, če je večina delovne sile – ki ji v proizvodnem postopku ni treba pokazati pretirane iniciative – kolikor toliko zadovoljna in disciplinirana, kar nedvomno poveča produktivnost. Vendar pa je med težnjami delavcev in realnostjo kapitalističnega dela endemična napetost, ki jo občuti večina in zaradi česar je bolj malo verjetno, da bi bila večina delavcev s svojim delom zadovoljna. Raymond Aron je to napetost zelo dobro opisal: *'Industrijska civilizacija je podvrgla posameznika strogi delovni disciplini... pa vendar se sklicuje na filozofijo svobode, na filozofijo osebnosti'*.

"Filozofija svobode", ki je povezana z ideali osebne izbire in s tem s porabniškimi vrednotami, je bistvena za učinkovito ekspanzijo porabništva, ki jo sistem nujno potrebuje za preživetje. Toda tudi "delovna disciplina" je nepogrešljiva za učinkovito delovanje sistema. To je huda kontradikcija. Grajena podoba v zvezi s to napetostjo ima pomembno vlogo, kajti s tega vidika lahko gledamo na grajeno okolje kot na sistem političnega omejevanja. Dolga je zgodovina poskusov, kako so močni interesi ta potencial skušali izkoristiti v lastne namene. Včasih so bili ti poskusi precej neprikriti: vladarji so svojim vojskam zagotovili najboljše razmere za zatiranje uporov tako, da so denimo zgradili ravne široke ulice, ki so jih vsekali v zapletene prostorske strukture tradicionalno delavskih področij – tak primer je haussmannizacija Pariza.

Vendar pa je potratno za sistem samo pomisliti na situacijo, ko postane množica tako nezadovoljna, da se je pripravljena fizično upreti; kajti že samo misel na kaj takega narekuje potrebo po obdavčenju, ki zmanjšuje dobiček, s čimer se pokrivajo veliki vladni stroški za vojsko, policijo, varnostne ukrepe in podobno. Seveda je veliko bolje, da je potencial za nezadovoljstvo razpršen, kot da mu dovolimo, da se koncentriira do točke, na kateri se sproži fizična akcija.

Nezadovoljstvo se le težko koncentrira. Če nezadovoljni ljudje ne morejo priti skupaj, če se ne vidijo in se ne morejo med seboj spodbujati: težko je zanetiti pravi pretep po telefonu. Koncentriranemu nezadovoljstvu se je torej lažje izogniti, če je prebivalstvo vsaj pretežno fizično razkropljeno. Predmestja, katerih temeljni princip v zvezi s porabništvom smo že obdelali, so zelo učinkovita okolja za ustvarjanje te razpršenosti; zlasti ker se tam oblikuje vedno več čedalje manjših gospodinjstev. Enočlansko gospodinjstvo (število teh najhitreje narašča) v predmestjih je očitno najbolj razpršena nastanitev, kar smo jih doslej iznašli – z izjemo jetniške celice.

V načelu lahko ljudje to razpršenost celo v predmestjih presežejo tako, da se srečujejo na javnih mestih; čeprav pri redki poseljenosti razmeroma težko prihaja do spontanosti velikih srečanj. Ta težava je še večja, če je tudi sam javni prostor razdrobljen in razpršen: novejša predmestne morfologije, strukturirane okrog "dvorišč" in "*culs de sac*", so v tem pogledu veliko bolj razpršene kot nekdanje različice, ki so se odpirale na cesto. V tem kontekstu postane javni prostor zgolj količinski koncept – na primer toliko in toliko juter na tisoč ljudi – in ni več prostor, namenjen stalni in spontani javni rabi. K takemu učinku marsikdaj na simbolični ravni pripomore pomankanje vizualne definicije prostora: značilnost, ki otežuje, da bi javni prostor dojemali kot nekaj pozitivnega in ne zgolj kot negativni "odpadek" hiš.

Poznokapitalistično mesto, za katero je značilna stalna rast predmestij, je torej precej učinkovito kot struktura, ki skrbi za razpršenost ljudi. Seveda pa se posamezniki še vedno srečujejo na delu in pri nakupovanju ali zabavi v mestnih središčih – le da nobeno od teh prizorišč ni zelo učinkovito okolje za javna zbiranja. Videli smo že, da so na delovnem mestu posamezni delavci najpogosteje podvrženi strogi delitvi dela in visoko razvitemu sistemu nadzora. Celo v mestnih središčih, kjer je pretok

ljudi velik, se srečujemo z naraščajočo težnjo po tem, da bi večji "javni" prostori – kot nakupovalne poti – postali last zasebnikov, ti pa bi takoj uvedli strog varnostni nadzor. Možnosti za spontano javno zbiranje sicer ni mogoče povsem odpraviti, vsekakor pa jih je mogoče z morfološkimi spremembami, značilnimi za poznokapitalistično mesto, otežiti.

Če hočemo, da ta sistem deluje, kot je treba, je pomembno, da se uporabniki tega vidika urbanega oblikovanja ne zavedo prehitro. Videz hiš ima lahko potencial, da prikrije "družbeni nadzor", ki se skriva v teh morfoloških spremembah. Če se tega zavedamo, nas ne morejo presenetiti predmestne stanovanjske gradnje, katerih slog daje vtis prijetnih vaških skupnosti. Grajeno okolje so korak za korakom – od njegove prostorske strukture do slogovnih detajlov – na novo strukturirali kot nenasilen sistem, da bi razpršili uporniški potencial.

Te misli, ki obsegajo precej široko področje – in ki so pomirjujoče ali vznemirljive, glede na posameznikovo politično perspektivo, – nas peljejo k zaključku našega grobega orisa tega, kako grajeno okolje na več nivojih pomaga pri delovanju kapitalističnega sistema. Pri raziskovanju zapletenega kapitalističnega razvojnega procesa nam je bilo v pomoč, da smo se lahko oprli na te stopnje, ki smo jih obravnavali kot konceptualno ločene; vendar v praksi večina elementov grajenega okolja deluje na več kot le na enem od teh nivojev. Na enem nivoju sta denimo tovarna ali delavnica nedvomno prodajno blago, na drugem pa sta obe pomembni sredstvi, nujni za delovanje različnih proizvodnih procesov. Tudi predmestna hiša je prodajno blago; je pa tudi pomemben element sistema, ki pospešuje porabo vseh vrst drugih izdelkov, in sredstvo za dekoncentracijo družbenih napetosti.

Prof. Ian Bentley, arhitekt, sopredsednik Joint Centre for Urban Design, Oxford Brookes University, Oxford, Velika Britanija